

AC. 7899

2070

Geograafia õpetuse käsiiraamat.

I.

Wallakoolide tarbeks kokkujeadnud

J. Muehll.

Tartus.

Trükitud H. Gaalman'n'i kulu ja kirjadega.

1884.

2070

Geograafia õpetuse käsiraamat.

I.

Wallakoolide tarbeks kottuseadnud

J. Nuchell.

Tartus.

Trükitud S. Laakmann'i kulu ja kirjadega.

1884.

Дозволено Цензурою. — Дерптъ, 5. Іюня 1884 г.

2070.

Geograafia õpetus leidis walla koolides alles hiljuti maad. Et nimetatud koolidel jaks weel kõlbliku õpetuse raamatud ei ole, (Kentmann'i Koolilaste Geograahwiraamat, mida wallakooli õpetuse tabelis — tähele panemised pt. 5 — soowitakse, on mitmes tükis segane) olen katsunud üht käsiraamatut Geograafia õpetuse tarbeks wallakoolidele kokku seada.

Esimenes jaus (Tähtsamad õpetused matematika ja füüsika geograafiast) on tähtsamad asjad jämedamalt trükitud, ja wõiwad peenema tähtedega trükitud kohad esimese õppimise ajal maha jääda, kui kõik liig näitab olewat, ilma et õpetuse järg seeläbi segatud saaks. Teises jaus (Lühikene õpetus wiiest maailma jausi) on kõik asjad võimalikult lühidelt kokku seatud, et õppijale üleüldist kuju ühest maast, tema rahwast, rahwa elukorrast n. n. e. ette kujutada. Nagu muidugi mõista, peab geograafia õpetamise ja õppimise juures gloobus ja maakaart ikka käepärast olema.

Muustatud härrasid, praosti härrat ja kooli-rewidenti M. Doll'e ning hra. Dr. Weste't, kes mulle nõuu ja teuga abiks olnud, palun ma minu iseäralist tänu wasta wõtta.

Kui mull selle töbga peaks lorda olema läinud geograafia õppimist õpetaja ja õppijale fergitada, siis on mu suurem soow täidetud.

Küünla kuul 1883.

J. Muehll.

I.

Tähtsamad õpetused matemaatika ja füüsika geograafias.

§ 1. Silmapärest ja ilmakaartest.

Kui väljas lageda peal seisites ümberringi vaatame, siis näeme ümmargust, rõnga sarnast tükki maapiinnast, mida taewas nagu pada näitab katwat. Wiiru, kus taewas ja maa näitawad kokkupuutuwad nimetatakse silma-ringiks, wõerakeele sõnaga horisondiks. Nagu iga rõngast, nõnda jautatakse ka horisonti 360 ühesuuruseks jauks. Meid jagusi hüütakse graadideks ($^{\circ}$).

Päite seisu järel jautatakse horisonti neljaks ilma- ehk taewa-kaareks, nimelt: ida ehk hommiku, kus päite ülestõuseb, lääts ehk õhtu, kus ta looja läheb, lõuna ehk keskpäew, kus ta keskpäewa ajal seisab ja põhj ehk kesköö, kus ta kesköö ajal meie horisondi all seisab.

See horisondi punkt, mille kohal päite kell 12 keskpäewa ajal seisab on lõunapunkt; otsekohe tema wasta (180° temast eemal) on põhjapunkt. Just lõuna ja põhja wabel läänes seisab läänepunkt ja otsekohe tema wasta idapunkt. — Mitu graadi on need kaks punkti üksteisest eemal, ja mitu graadi on igauks punkt põhja, lõuna n. n. e. punktidest kaugel? — Peale nende nelja pää-ilmakaare õpi veel tundma: kird, keskhommik, edel, loet. — Kompas näitab ikka põhja poole.

§ 2. Tähtedest.

Tähti, mis arwamata palju taewalautuses näeme hiilgawat, jautatakse nelja liiki.

1. Kindlad-tähed, fikst-tähed ehk päikesed seisawad paigal ja neil on oma enese walguis. Nende seast on

ka meie päike, mis 20 miljoni penif. (1 penif. = 7 wersta) meilt eemal on ja meile walgust ja sooja annab.

Zuba wana rahwas katsus tähti üksku salkade kaupa ühendada ja nelle mõne mõeldud asja kuju anda. Neid nimetadi ühe sõnaga tähtkujud. Kõige tutwamad tähtkujud on: suur wanter, weike wanter põhja naelaga n. n. e. Palja filmale on ligi 6000 kindlat tähte nähtawad; pitsilma (kriiter) läbi waadates paistab neid arwamata palju; ka terwe linnutee näitab lugemata hulk kindlaid tähti olewat. Nad on aga meilt ilmotfata kaugel, sellepärast ka peaaegu täitsa tundmata. Kõige ligem, päikese järele, on meist enam kui $4\frac{1}{2}$ piljoni penif. eemal.

2. Planeetid ehk rändajad tähed, kellel oma enese walgust ei ole, waid jeda päikese käest saawad, käiwad läänest ida poole iseene ümber ja pikergustes teedes (ellipsides) päikese ümber. Siinamaale tunnukse umbes 200 planeeti. Meist on kahelja suurt: Merkuur, Weenus, meie Maa, Mars, Jupiter, Saturnus, Uranus ja Neptuunus; tõised on weiksemad ja nimetatakse ühenimega asteroidid ehk planetoidid.

Merkuur on päikesest 8 milj. penif. eemal. Weenus, meie tutaw eha-täht, on peaaegu Maa suurune ja ka Päikesele ligem kui meie Maa. Jupiter on kõige suurem planeet, peaaegu 1500 korda suurem kui Maa. Saturnusel on hiilgaw rõngas ümber. Neptuun on enam kui 600 milj. penif. päikesest eemal. Palja filmale paistawad üksnes Weenus, Mars, Jupiter, Saturnus.

3. Kuud ehk trabantid, kellel ka ise walgust ei ole, käiwad iseene ja oma planeeti, ning sellega seltsis päikese ümber. Meie maal on üks kuu; ta on wiiskümmend korda weiksem kui maa ja 51,600 penif. meilt eemal. Igal ühel planeetil kuud ei ole. Mõnel on aga jälle mitu kuud, nagu Jupiteril 4, Saturnusel 8 ja Uranusel 4 kuud.

Kuu tarwitab maakera ümberkäimiseks umbes 28 paewa ja hoiab seal juures ikka üht ja sedasama külge maa poole, nõnda et kuu iseene ümber keerutamine karwa peal niisama kaua wältab, nagu ta teereis ümber Maa. Kuudas nüüd Maa poole pöördud kuu külge päikesest walgustatud on, kas

terwelt, poolelt ehk täitsa walgustamata, nimetatakse kuud täiskuuks ☉, esimeseks ☾ ja teiseks ehk wiimseks ☾ weerandiks, ja nooreks ☾ kuuks. — Tulewad päite, maa ja kuu kord täitsa kohastiku seisma, nõnda et maakera päitese ja kuu wahel seisab ja päitese walgust kuu peale ei lase paista, siis on kuu warjutamine. See võib üksnes täiel kuul sündida, sest et üksnes siis maakera wari kuu peale langeb. — Kui aga kuu oma tee peal päitese ja maakera wahele on jõudnud ja kõik kolm täitsa kohastiku seisawad, nõnda et kuu päitese kiirefid teelab maakera peale paistmast, siis on päitese warjutamine. Nagu mõista võib see üksnes noorel kuul juhtuda.

4. Komeetid ehk sabaga tähed on töistest tähtest hoopis ifemoobi. Nende juures nähtakse tuuma, mille ümber udusarnane kest ja saba, mis päitese poolt ära on pööratud ja tihti pikalt taewa all näha on; mõned komeetid on ka ilma sabata. Komeetide teed on väga pilgused ja käiwad planeetide teedest läbi. Ka ei seisa päite nende tee keskpaigas waid enam tõise otsa sees; mida ligemale nad päitesele tulewad, seda rutemine nad rändawad ja lähewad siis jälle ilmotsata kauguste sisse tagasi.

Peale planeetide, kuude ja komeetide käiwad päitese ümber weel meteorikiwid, mis selgel öödel nagu tähe sädemed taewa wõlwil sätendawad ja mille teedest maakera keskorda aastas (Juuli kuu lõpul ja Nowembri kuu hakul) läbi käib.

§ 3. Päite ja tema nähtaw käimine ümber maa.

Meile on päite kõigist tähtedest kõige tähtsam, sest tema annab meie maale sooja ja walgust. Tema läbimõetja on 192,000 penik. pik ja sellega umbes 112 korda pikem kui meie maakera läbimõetja. Kui päite õones oleks ja meie maa tema keskpaigas sees seisaks, siis võiks kuu tema ümber weel poole kaugemal käia kui praegu, ilma et tal ruumi puudus tuleks. — Päite on maast umbes 20 milj. penik. eemal. Seda teed araläia tarwitab walgus 8 minutit, suuretüki kuul 25 aastat ja heal (kõla) 15 aastat. — Päite keerab ennast 25 päewa ja 4 tunni sees ükskord iseene ümber. — Päitese kiired on seitsmesugusest isewärwilistest triipudest kokkupandud, nimelt: punastest, kollawärwilistest, kol-

lastest, rohelistest, helesüüdistest, mustjassinistest ja punakas-
süüdistest triipudest.

Silma nähtavuselt käib päike 24 tunniga üks kord idast lääne poole ümber meie maa. Seal juures ei tõuse ta aga idas mitte ikka ühe ja sellesama koha peal üles, ega lähe läänes ühe ja sellesama koha peal looja. 9. Märtsil tõuseb ta just idapunktis ja weereb just lääne punktis. Ta tõuseb hommiku kella 6 ajal ja weereb õhtu kella 6 ajal. Kui pik on päew, kui pik öö? Küüüb tõuseb päike iga päewaga ikka natuke enam põhja pool üles ja läheb enam põhja pool looja. Tema päewane teering läheb ikka pikemaks, kuni ta 9. Juunil wiimaks kõige kõrgemal meie kohal seisab, mill meie päew kõige pikem ja öö kõige lühem on. Päew peaaegu 18 tundi, öö 6 tundi. Küüüb hakkawad päewad jälle lühemaks ja ööd pikemaks minema, kuni nad 9. Septembril ühepikuseks saawad, millal päike jälle täitsa idapunktis tõuseb ja läänepunktis weereb. 9. Deetsembril tõuseb päike kõige enam lõuna pool üles ja weereb kõige enam lõuna pool. Tema päewane teering on diete lühikene, sellega ühtlasi ka meie päew, mille pikus aga weel 6 tundi, kuna öö 18 tundi pik on.

9. Deetsembrist (talwisest pööripäewast) kuni 9. Juunini (suwise pööripäewani) lähewad meie juures päewad pikemaks ja ööd lühemaks ja nimelt on 9. Deetsembrist kuni 9. Märtsini (kewadise suure pööripäewani) päewad lühemad kui ööd; 9. Märtsist kuni 9. Juunini aga päewad pikemad. 9. Juunist kuni 9. Deetsembrini lähewad meie juures päewad lühemaks ja ööd pikemaks, ja nimelt on 9. Juunist kuni 9. Septembrini (sügise suure pööripäewani) päewad weel pikemad kui ööd, 9. Septembrist kuni 9. Deetsembrini aga lühemad.

§ 4. Maa kaju ja suurus.

Kõige wanem rahwas arwas meie maa ümmarguse ruudu olewat; ta ei ole aga seda, waid on kerafarnane ümmargune.

Seda tunnistawad järgmised asjad: 1) Päite ja tõised tähed hakkawad hommikupoolseis kohtades enne paistma, kui õhtupoolseis; maa peab selle järele siis hommiku poolt õhtu poole loofas olema. — 2) Põhja poolt lõuna poole minnes tulewad taewa küljes uued tähed nähtawale; maakera peab seega ka põhja poolt lõuna poole loofas olema. — 3) Uue-
mal ajal on jo mitu korda ümber terve maailma läidud, ühest küljest wälja mindud ja teisest küljest tagasi tulnud, aga maa äärt pole keegi leidnud. — 4) Kui kaugemalt kõrge as-
jade poole minnaks, siis paistawad nende ülemised otsad ennemine silma, kui alumised; seega peab maa siis igapidi loofas olema. — 5) Kuuwarjutamise juures wistab meie maa ikka ümmarguse warju kuu peale, ja see on üksnes siis igaford wõimalik, kui meie maa kerafarnane ümmar-
gune on.

Täitja ümmargune ei ole meie maa mitte, waid kahest otsast natukene tõmp. Neid kohtasi nimetatakse na-
baks ehk pooluseks ja nimelt põhja ja lõuna nabaks. — Seda joont, mis maakerast läbi, ühest nabast kuni teiseni tõmbatakse, nimetatakse maateljeks. Maakera telg ehk läbimõetja on 1713 penik. pik. — Tõmbame kesk-
paika, mõlema nabade wahela, ühe joone ümber maakera, mis kumbgilt nabast ühekaugusel on ja maad tahaks ühe-
suuruseks pooleks, põhja ja lõuna maapolitiks jautab, siis nimetatakse seda joont poolitajaks ehk ekwaatoriks, ja see on 5400 penik. pik. Et ekwaator nagu iga rõngas 360 graadiks jautatakse, siis on seega iga üks graad 15 penikoormat.

Maakera läbimõetja ühest nabast teise tõmbatud oli 1713 penik. pik, et aga maakera nabade kohalt tõmp on, siis on teisest kohtadest tõmbatud läbimõetja pikem. Kõige pi-
kem on ekwaatori kohalt läbimõetja, selle pikus on 1719 penik. — Maakera pind on umbes 9,230,000 □-penik. suur.

§ 5. Mitmesugused sihid ja jooned maakera peal.

Kujutakse maa kera-kombel, siis nimetatakse seda gloobuseks, sehkendatakse seda aga tasase koha peale (enamiste tahaks maapoolitiks) siis hüütakse see maakera pilt

plaanigloobuseks. Niisuguste maakera piltide ehk kujude peale on mitmesugused jooned ja sihid tõmbatud, et ükssüüdi kohta maakera peal õiete tähendada.

1. Ekwaator ehk poolitaja on nagu ülemal öeldud (§ 4) kumbki nabaist täitsa ühekaugusel (90°).

2. Laiuse sihid. Ekwaatorist kummi iga nabani tõmbatakse 90 sihti, mis üksteisest ühe kaugusel seisavad; neid nimetatakse laiuse sihtideks. Nagu mõista, ei ole laiuse sihid kõik mitte ühepikkused, vaid mida eemale nad ekwaatorist seisavad, seda lühemad. Iga kahe laiuse sihi vahel on üks laiuse graad ($^{\circ}$). Neid laiuse graadisi, mis põhja pool ekwaatori seisavad, nimetatakse põhja, teisi lõuna laiuse graadideks.

Laiuse sihtidest on kõige tähtsamad: kaks pööri- ja kaks naba-joont. Üks pöörijoont seisab $23\frac{1}{2}^{\circ}$ põhja pool ekwaatori, teine niisama palju lõuna pool. Põhjapoolset pöörijoont nimetatakse vähja-, lõunapoolset kaljukitse pöörijooneks. -- Nabajoontest on üks, põhja nabajoont, $23\frac{1}{2}^{\circ}$ põhja nabaist ja teine, lõuna nabajoont, $23\frac{1}{2}^{\circ}$ lõuna nabaist eemal.

3. Ka teisepidi, ühest nabaist teise, ekwaatorist täitsa risti läbi, tõmbatakse iga graadi kaugusele sihid. Need on kõik ühepikkused ja igaüks jautab maad kaheks, ida ja lääne, maapoolikuks. Neid sihtisi nimetatakse pikuse ehk lõuna sihtideks (meridiaanideks) sellepärast et ühe ja sellejama lõuna sihi all igas kohas maa peal ühesugune päewa aeg on. Et kõik pikuse sihid täitsa ühepikkused ja ühetaulised on, siis ei ole ühel enam õigust alustus- ehk null-meridiaani nime kanda kui teisel. Mõni rahvas loeb seda meridiaani null-meridiaaniks, mis Tärro saarest mööda käib.

Iga meridiaan käib kahe koha peal ekwaatorist läbi; need kohad on aga üksteisest 180° eemal. Tõmbatakse maakera peale pikuse sihtisi, mis ekwaatori juures 1° üks teisest eemal on, siis saadakse 180 niisugust pikerust rõngast; igaüks neist on ekwaatori juures, millest ta ju katkorda risti läbi käib, kahe numbriga tähendatud; mille wahel 180 on. Näituseks see pikuse siht, mill arw 50 juures seisab, on pal-

jalt pool pituse rõngast, (ühest nabast tõiseni) tõine pool seisab otsekohe tema wasta tõisel pool maatera ja kannab number 230. Sellejärele loetakse ümber maatera üleüldse 360 meridiaani, ehk digemalt 360 pool-meridiaani. Lugemisega minnakse õhtu poolt hommiku poole. Järro saarest loetakse ümber terve maatera 360 idapituse graadi, ehk ka 180 idapituse ja 180 läänepituse graadi. — Ühe toha kaugus maa peal null-meridiaanist nimetatakse geograafia pituseks.

§ 6. Maatera käimised.

Maal on kahesugune liikumine: ta keerub esiteks iseene ümber, see on oma telje ümber ja tõisets päikese ümber.

1. Neg, milles maa läänest idapoolle ütsford iseene ümber keerub, nimetatakse päewaks ja jautatakse 24 tunniks. Maatera ümberkeerutamise juures wõiwad päikese kiired paljalt tema ühe külje peale langeda ja selles on päew, tõisel öö. Nõnda tuleb maatera iseene ümberkeerutamisest päewa ja öö wahetus.

Etwaatori juures on päew ja öö alati ühepitused, mujal aga ütsnes suurdel pööriväewadel. Mida kaugemale etwaatorist, seda suurem on öö ja päewa pituse wah. Meie maal (umbes 58 põhja laiuse graadi all) on kõige pikem päew 18, nabajoonte juures 24 tundi, nabade juures kuugtuud pik.

2. Wanal ajal arwati, et maa paigal seisab ja päike kõige lähtedega tema ümber käib; nüüd on aga selgeste teada, et maa mitte ütsnes iseene ümber ei keeru, waid et ta ka päikese ümber käib (M. Kopernikus † 1543). — Neg, millal maa ütsford päikese ümber ära käib, nimetatakse aastaks ja on umbes 365 päewa 6 tundi pik. Et aga aastaks ütsnes 365 päewa arwatakse, siis pannakse iga neljandama aasta Weebruari kuule üks päew juure. Niisugust 366 päewaga aastat nimetatakse liigpäewa aastaks.

Wana kalendri (Juuliani kalendri) järele on kõik need aastad, mille aastaarw neljaga ilma ülejäägita jagataw on, uue (Gregoriaani) kalendri järele on kõik aastad, mille aastaarw neljaga, ilma ülejäägita jagataw on (suid mitte terwed aasta sajad) ja need täied aastasajad, mida 400 täieste jagab

liigpäewa aastad. Nüüd on uue kalendri järele rehenda-
jad wanadest 12 päewa ees.

Maa tee ümber päitese ei ole mitte täitsa ümmargune
waid natufene pittergune (ellipse sarnane) ja 132 milj. penit.
pif, nõnda et maa igas seekundis $4\frac{1}{2}$ penit. edasi lennab.
Sellel teekonnal ei seisa aga maatelg mitte otsekohe winklis
maa-tee peal, waid kaunis wiltu ($23\frac{1}{2}^{\circ}$). Seft tuleb, et
ühel aastaajal põhjapoolne, tõisel lõunapoolne maapoolif
enam päitese poole on pöördud ja üks temast enam walgustatud
ja soojendatud saab, kui tõine. Nõnda sünnib siis maateleje
wiltu seisumise läbi aasta aegade ja ta päewa pituse muu-
datus, sest 9. Märtsil (lewadisel suurel pööripäewal) lange-
wad päitese kiired otsekohe loodis ekwaatori peale, ja sealt
põigiti ühetasa põhja ja lõuna naba poole, ja igal pool maa
peal on päew ning öö ühepitused. Põhja maapoolitu peal al-
gab sell päewal lewade, lõuna maapoolitul sügise. Põhja
naba juures algab nüüd, et päitene ifka enam ja enam põhja
poole kaalub, 6 kuu pitune päew, lõuna naba juures nii-
sama pif öö. 9. Juunil (suwisel pööripäewal) on päite
juba niikaugale põhja poole jõudnud, et tema kiired otsekohe
loodis wähja pöörijoone poole langewad. Põhja maapoolitu
peal on nüüd kõige pikemad päewad, lõuna maapoolitul
kõige lühemad. Põhja naba juures ei lähe päite sugugi
looja, lõuna naba juures ei paista ta sugugi. Nüüd hak-
kab aga päite lõuna poole tagasi kaaluma, kuni ta 9. Sep-
tembril (sügijisel suurel pööripäewal) jälle otsekohe loodis
ekwaatori peale paistab ja ta kiired põigiti ühetasa mõlema
nabade poole langewad, nõnda et igal pool maa peal päew
ja öö ühepitused on. Põhja naba juures algab nüüd, et
päitene ifka enam ja enam lõuna poole kaalub 6 kuu pitune
öö, lõuna naba juures niisama pif päew. 9. Deetsembril
(talwisel pööripäewal) näewad põhja maapoolitu rahwas
päitest üfsi taewa sõrwas, lõuna maapoolitul seisab ta aga
kõige kõrgemal, sest ta paistab otsekohe loodis kaljukitse pööri-
joone peale. Lõuna maapoolitul on kõige pikemad päewad,
põhja maapoolitul kõige lühemad.

Laija joont taewa wõlwil, mida päite neljas aasta-
ajas läbi näitab käimat, nimetatakse elaja-rõngaks ehk zodi-
akuseks. See nimi anti tale ju wanal ajal 12 tähtkuju jä-
rele, millest päitene mööda näitab minewat, ja mis suuremalt
jaukt elaja nimeft kannawad. Need on:

 V Dinas	 8 härg	 KK □ katkitud lewade märgid;
 8 Wähf	 8 löwi	 8 mp neitsi suwe märgid;
 8 Raal	 8 m skorpion	 8 7 kütt sügise märgid;
 8 Kaljukits	 8 m weemee	 8 x kalad talwe märgid.

§ 7. Maavööd ehk zoonid.

Selle järele kuidas päike maad enam ehk vähem soojustab, jaotatakse maatera pinda viide maavöötsse. Need on:

1. **Palavvööd ehk troopik**, seisab ekvaatori ümber mõlema pöörjoonte vahel. Päev ja öö on selles maa-vööts peaaegu alati ühepikused. Talwet pole seal ka sugugi tunda, vaid igavene suvi ühe oinsa suure vihma ajaga.

2. ja 3. **Põhja ja lõuna parasvööd**, esimene põhja pöörjoone ja põhja nabajoone, teine kaljukitse pöörjoone ja lõuna nabajoone vahel. Mõlema parasvööd peal vahetavad neli aasta aega: kevade, suvi, sügise ja talv; aga mida ligemale nabajoonte poole, seda pikem ja külmem talve, mida enam pöörjoonte poole, seda pehmem ja lühem on külm aasta aeg. Niisamuti on ka pöörjoonte ligimal wahel kõige pikema ja lühema päeva vahel öiete weike, mida enam aga nabajoonte poole, seda suuremaks läheneb wahel.

4. ja 5. **Põhja ja lõuna külmvööd**, esimene põhja naba ümber ja ulatab kunni põhja nabajoone, teine lõuna naba ümber ja ulatab lõuna nabajoone. Nende mõlemates vöödes walitseb peaaegu igavene talv; suvi on üksnes mõni nädal pik, waheaegu, kevadet ja sügiset ei tunta sugugi. Kõige pikem päew nabajoonte juures on 24 tundi, nabade juures 6 kuud pik.

§ 8. Maisamaa ja wesi.

Suurem jagu maatera pinda on weega kaetud, sest wesi kaetab enam kui $\frac{2}{3}$ jagu maapinda, maisamaa wae-walt $\frac{1}{3}$. — Öiete suurt maisa- (kuiwa-) maa tükki nimetatakse kindlaks maaks ehk kontinendiks, weiksemad kannawad saare (laidu) nime. Kontinentiisi on kolm: 1) Ida-kontinent, ida maapooliku peal, 2) Lääne-kontinent, lääne maapoolikul ja 3) Uue Hollandi kontinent

ehk Austraalia. Ida kontinent (Wana maailm) jautatakse kolme jattu: Aasia, Aafrika ja Euroopa. Läänekontinent ehk Ameerika ja Austraalia nimetatakse uueks maailmaks. — Wiie maailma jau suurus ja rahwa arv on:

1) Aasia	814,000	□=penik.;	800,000,000	inim.
2) Aafrika	544,000	"	206,000,000	"
3) Euroopa	180,000	"	303,000,000	"
4) Ameerika	750,000	"	84,000,000	"
5) Austraalia	160,000	"	4,500,000	"

2,448,000 □=penik.; 1398,000,000 inim.

Peale selle on Lõuna-Jäämeres weel Lõunanaba-kontinent ülesleitud, mis aga weel hoopis tundmata on.

Siguse pärast oleks maa peal paljalt üks ainus maailma meri ehk okean olewat, sest kõik mered puuduwad ühte; maawõbde ja mere sisse ulatawa suurte maatükide läbi jautatakse suurt weelagamitku wiieks maailma mereks ehk okeaniks. Need on:

1) Põhja-Jäämeri	200,000	□=penik.	suur.
2) Lõuna-Jäämeri	350,000	"	"
3) India-okean	1,315,000	"	"
4) Atlanti-okean	1,635,000	"	"
5) Suur- ehk Waike-okean	3,300,000	"	"

6,800,000 □=penik. suur.

1. Põhja-Jäämeri, põhja naba ümber, uhab Euroopa, Aasia ja Ameerika põhjapoolist randa. Atlanti okeaniga puutub ta Euroopa ja Ameerika wahel kokku. Beeringi wain wiib taast Suure-okeanisse.

2. Lõuna-Jäämeri, lõuna naba ümber, on Suure-Atlanti- ja India-okeaniga ühenduses, ei puutu aga ühegi maailma jau külge.

3. India-okean, Aasia, Aafrika ja Austraalia wahel. Põhja pool on tal kaks suurt lahte Bengaalia laht ja Araabia meri Punase merega.

4. Atlanti-okean, Ameerika ja Wana maailma wahel, ja puutub ta tõiste okeanidega kokku. Tema tähtsa-

mad jaud Euroopas on: Põhja meri, Lääne meri ja Wahe meri Musta merega; Ameerika rannas: Hudsoni ja Mehhiko lahe ning Karaiibi meri.

5. Suur- ehk Wainne-ocean on kõikidest okeanidest kõige suurem ja seisab Aasia ja Ameerika wahel ning ulatab nagu Atlanti-ocean'gi ühest Jäämerest teise. Aasia rannas on ta tähtsamad jaud: Beeringi, Dhotski, Osaapani ja Hiina meri.

Suuremaid maa sisse tungiwaid merekäärusi nimetatakse lahtedeks, weiksemad, kui nad sügawad on sadamateks. On maa sisse tungiw meri pif ja õige kitsas, siis hüütakse teda silmaks. — Kitsad merde ulatawad maatükid, mis aga üksnes ühest küljest weel maaga kokku ulatawad, nimetatakse, kui nad suuremad on, poolsaarteks ja saarteks, kui weiksed, siis ninadeks, kapideks ehk maaneemedeks. Kitsast tükki maad kahe mere wahel hüütakse maakitsuseks.

§ 9. Inimese seltsid.

Inimesi arwatakse maa peal ligi 1400 miljoni elawat. Väljaspidise karwa ja kehawoodu järele jautatakse neid wiide pää seltsi:

1. Kaukasuse ehk walge selts, umbes 540 milj., elab Euroopas, Lääne-Aasias, Põhja-Aafrikas, Ameerikas ja Austraalia rannamaades.

2. Mongoolia ehk kollakas selts, umbes 570 milj., elab Põhja- ja Kesk-Aasias ja Lapumaal.

3. Etioopia ehk Neegri selts, musta ihu karwaga, umbes 240 milj., elab Aafrikas ja on sealt ka Ameerikasse wiidud.

4. Malaisia selts, pruunika ihukarwaga, umbes 30 milj., elab India- ja Suure-okeani saarte peal.

5. Ameerika selts, wasekarwa punaka ihu karwaga, umbes 20 milj., elab üksnes Ameerika maal.

Uju järele jautatakse kõiki inimesi kahte pääliiki:

1. Ühe Jumala kummardajad (monotheistid). Need on: Juudid umbes 7 milj., ristiusulised umbes 370 milj., Muhamedi usulised umbes 160 miljoni.

2. Mitme Jumala orjajad (politheistid) ehk paganad umbes 860 miljoni.

II.

Lühikene õpetus viiest maailma jansst.

1. Guroopa.

180,000 □-penik. suur 303 milj. inim.

§ 10. Seisukoht, piirid, poolsaared, sääred ja saared.

1. Seisukoht. Guroopa seisab ida maapooliku põhjapoolse jau peal ja on enamiste kõik parajas wõds; üksnes üks weike tükikene ulatab külma wõõsse.

Kõige põhjapoolsem koht on: Põhja nina (71° p. l.), kõige lõunapoolsem: Tarifa nina (36° p. l.); kõige läänepoolsem: La Roka nina (8° i. p.); kõige idapoolsem koht on Uraali mägestikus (78° i. p.).

2. Piirid. — Põhjas: Põhja = Jäämeri Walgemere lahega.

Idas: Uraali mägestik, Uraali jõgi, Kaspia meri, Kaukasuse mäed, Must meri, Masowi meri, Konstantinoopoli wain ehk Bosporus, Marmara meri ja Dardanelli wain ehk Hellepontus.

Lõunas: Wahemeri. Tema üksikud jaud: Arhipeelagi meri, Ioonia meri, Adria meri, Türheenia meri ja Gibraltari kitsus.

Läänes: Atlanti-ocean. Tema üksikud jaud: Biskaaja laht, Inglis kanaal Kalee wainaga, Põhja meri Skaferraki ja Kattegatiga, mida Daani wain, Weike- ja Suur-Belt Läänemerega ühendawad. Läänemere jaud on Riia, Soome ja Botni laht, Suur- ja Weike-wain.

3. Poolsaared. — Lõuna pool: Pirenei-, Apenniini-, Balkani- ja Krimmi-poolsaar. Põhja pool: Koola-, Skandinaavia-, Jüüti- ja Bretagne-poolsaar.

4 Saared. — Põhja Jäämeres: Noowaja Semlja ja Terawmägede saarestik. Atlantiookeanis: Island, Suur Britannia ja Jiri-maa. Lääne meres: Själland, Jüünen, Döland, Gootland, Kuresaar, Hiiumaa, Hiurootsi, Noarootsi, Muhumaa, Ruhnu ja Rihnu. Wahe meres: Sardiinia ja Korsika, Sitsiilia, Elba, Malta, Skandia ehk Kreeta, Jooni saared ja Skülandi saarestik. Euroopal on enam mere lahtesid ja poolsaaresid, kui kellegil kõisel maailma jaul.

§ 11. Tähtsamad mägestikud ja madalikud.

Suured maatükid, mis merepinnaft aga natukene kõrgemad on, nimetatakse madalikuks; on nad aga kõrgemad kui 800', siis hüütakse neid, kui nad weiksed on kõrgustikuks, kui suured, siis kilt-maaks. — Kõige kõrgemad mägestikud Euroopas on Alpid, mille kõige kõrgem latw Mont-Blank 14,800 jalga kõrge, Pireneeid, Apenniinid Wefuuwi tulemäe ehk wulkaaniga, Balkani mägestik, Karpaatid, Juura mäed, Skandinaawia ja Uraali mäed. Peale selle on weel Sakfa, Prantfufe ja Skotti maal mägestikufi.

Kõige suurem madalik on Wene ehk Sarmaatia madalik; weiksemad madalikud on weel: Sakfa, Prantfufe, Boo ja Doonawi madalik. — Siht Keini jõe juuft Dnjesteri jõe suuni tõmbatud lahutab Keft-Euroopa madaliku kõrgustikufi.

§ 12. Jöed.

Põhja Jäämerde jooksowad: Pefshoora ja Dwiina. Lääne-merde: Neewa, Laadoga järwest, mille fitse

Wofja jõgi Saima järwest, Swir Donega järwest ja Wolhow Ilmeni järwest jooksewad; Maroota Peipsi järwest, mille sisse Oma, Wõhandu ja Weliikaja jõed jooksewad; Kunda, Keila, Kaskari, Beerita ja Pärnu jõgi; Salatši jõgi Asti järwest; Koiwa ehk Na, Diiina ehk Wäina, Kuura-Koiwa ja Windawi jõgi; Njemeni, Weikseli ja Doderi jõgi.

Põhja-merde: Elbe, Weeser, Rein ja Temse. Inglis-Kanaalisse jookseb Seene jõgi.

Atlanti-oceanisse: Lozare ja Garonne; Tajo, Guadiaana ja Guadalkwiiri jõgi.

Wahemerde: Ebro, Roone, Arno, Tiiber ja Boo jõgi.

Musta merde: Doonau, Dnjestr ja Dnjepr, Bereesina ja Bripeti arudega, ja Kuubani jõgi.

Afrowi merde: Donni jõgi Donetši aruga.

Kaspia merde: Wolga jõgi Oka ja Kaama aruga; Uraali jõgi ja Teereki jõgi.

§ 13. Kliima, taimed ja elajad.

Euroopal on oma seisukoha järele paras kliima; üleüldse aga natukene soojem, kui Aσίας ja Ameerikas nende laiuste graadide peal.

Ehk Euroopa taimed ja elajad rikkuse poolest küll Aasia ja Ameerika sarnane pole, leitakse sellegi pärast kasulikusid kaswusid ja loomasid õige rohkestest, nagu: riisi, maisi (Türgi nisu), õlipuud, wiinapuud; eeseli, kaamel, siidi-uss lõunapool; — otre, kaeru; pätsusi põhjamaal; — kasulika koduloomi, wilja ja puuwilja seltsist aga enamiste igal pool.

§ 14. Inimesed.

Euroopa inimesed on suuremalt jault Kaukasuse seltsist. Neid jautatakse aga jälle mitmesse suguseltsist.

1. Germaani selts, umbes 90 miljoni. Elab keski- ja põhja-õhtupoolses Euroopas. (Sakslased, Hol-

landlased, Rootslased, Norralased, Daanlased ja Inglise.)

2. Romaani selts, umbes 95 miljoni. Elab lõuna ja edelipoolses Euroopas. (Hispaanlased, Portugalased, Prantslased, Itaallased, Rumeenlased n. n. e.)

3. Slaavi selts, umbes 85 miljoni. Elab Ida Euroopas. (Venelased, Poolakad, Bulgaarlased, Serblased n. n. e.)

4. Soome selts, umbes 20 miljoni. (Eestlased, Soomlased, Laplased, Mordwiinlased, Tšheremisid, Madšharid j. m.)

Weiksemad seltsid on veel: Leedu selts (Lätlased), Kelti selts, Türgi selts j. m.

Peale nende on veel Juudid ja Mustlased, kes üle kõige Euroopa laiali lautatud.

Peale Türklaste, kes Muhamedi usku, Juutide ja mõne pagana usuliste salkade, mis Põhja Uraali mägede ligifordas elavad, on kõik Euroopa rahwas risti usku. Kristikirikuteft (uskudeft) on kõige tähtsamad: Ewangeeliumi ehk Protestanti kirik põhjapoolses Euroopas, umbes 70 miljoni tunnistajaga; Greeka-katoliku ehk Wene kirik idapoolses Euroopas umbes 72 miljoni tunnistajaga; Rooma-katoliku kirik ehk paapsti usk lõuna ja edelipoolses Euroopas 145 miljoni tunnistajaga.

Euroopa üksikud riigid.

A. Ida Euroopa.

§ 15. Wene Keisririik.

98,000 □=penik., 74 miljoni inimesi.

Mafia jagudega ühte kokku 400,000 □=penik.,
ligi 86 milj. inimesi.

Wene riigi päralt on enam kui kuues jagu kõigest maailma maast ja 16. jagu kõigest maailma rahvast.

Ütsti Eüroopa Wenemaa, millest siin räägime, on juba enam kui pool Eüroopat. Näita ja nimeta Wenemaa piirid.

Wenemaa on oma maalooduse poolest enamiste madal, ütsti kaks maa-seljandiku, Uraal-Baltia (Waldai kiltmaaga) ja Uraal-Karpaati maaselg käiwad tast läbi.

Suuri jõgesi on Wenemaal diete rohkestest, mis laewa kauplemist kergitawad. Nimeta jõed! (waata § 12).

Et Wenemaa nii laialine, siis on ta kliima ka wäga mitmesugune. Kuna põhja pool kange külma pä-rast taimelaskw diete kehwa on, figinewad lõunapoolses maades juba soojamaa kaswud.

Wenemaa maa-andidest (produktidest) on nimetamise wäärt: ehitus- ja põletis puud ning kallid kasuka nahad põhjapoolseist maadest; — kiwisõed, sool, raud, wask, kulb, platiina n. n. e. idapoolseist; — wili, rasw n. n. e. kesk Wenemaalt; — linad, willad, rasw, wili, linaseeme läänepoolseist maadest.

Wenemaa rahwas on enamiste Slaawi seltsi, peale selle on aga ka Soome ja Türgi sugu inimesi. Walitsew usk on Greeka-katulik (Wene) usk, peale selle on aga veel Rooma-katulik (paapsti) usulisi Poolamaal ja Ewangeeliumi Lutheruse usulisi Balti ja Musta mere äärseis maades ja Wolga jõe ääres. Lõuna ja hommiku pool ka Muhameti usulisi ja põhja pool ning Kaukacias paganaid n. n. e.

Eüroopa Wenemaad jautatakse 68. kubermanguks. Kui seda suurt riiki aga maalooduse ja rahwa elamise järele ära jautame, saame kümme jagu. Need on; 1) Baltimere kubermangud; 2) Põhja Wenemaa; 3) Waldai maad; 4) Lääne madalik; 5) Kesk Wenemaa; 6) Uraali maad; 7) Musta-mulla maa; 8) Steppide maa; 9) Poola maa; 10) Soome maa.

§ 16. 1) Balti mere kubermangud.

Balti kubermanguisi on kolm: Gestimaa ehk Tallinna kubermang, Liwimaa ehk Niia kubermang, Kuramaa ehk Wiitu kubermang. Rahwa arw neis kolmes kubermangus, mis ühtekokku 1687 □=penifoorm.

suured, on 2 miljoni 50,000; neist on Gestlasi 800,000, Lätlasi 1 miljon, Sakslasi 200,000, Wenelasi 25,000, Juutisi 20,000, Rootslasi 5000 n. n. e.

Maa neis kubermangudes on enamiste madal, ehk küll ka weikseid kõrgustikusi leitakse, ja põlluharimiseks sünnis, nõnda et suurem jagu rahwast põllutööst elab. Suured metsad, mis wanal ajal meie kodumaa pinda katstawad, on enamiste kadunud ja wilja wäljadele maad pidanud andma. Ühes metsadega on ka suuremad metselajad, kelle poolest meie maa enne diete rikas olnud, enomiste kadumas; arwa nähakse weel põtra, karu, hunti ja rebast. — Üleüldse on meie maa produktidest, mis wäljamaale wiiaakse, nimetada: wili, linad, kanep, lina-seeme, puu, nahad, süled, rasw n. n. e. — Mereäärseid rahwas toidawad endid enamiste kalapüügist (räimed, kilusilgud) ja laewa kauplemisest.

Enne Sakslaste siia tulemist (aastal 1159) olivad Gestlased, Liwlasjed ja Lätlased ise oma maa peremehed. Siis hakkaswad sõjad, kus meie kallid kodumaa hirmsaste ära sai häwitatud ja paljaks tehtud, sest et meie waprud esiwanemad oma wabaduse riisujatele wahwaste wasta paniwad ja ennemine surma läkswad kui alla heitswad. See hirmus lugu wältas kunni aasta 1231. Pärast seda walitsetiwad siin maal Daanlased, Sakslased, Poolakad ja Rootslased, kunni aastal 1710 Gesti ja Liwimaa ja 1795 Kuramaa jäädawalt Wene walitsuse alla langes ja Wene walitsejate armuliku kaitsmise all omast wiletisusest toibuma hakkas. — Sakslased töiwad meie maale tulles risti usku ja nimelt Rooma katuliku usku ühes; see ei ole aga meie esiwanemate südametes ilalgi juurdunud ja kui aastal 1523 Ewangeeliumi Lutheruse usk meie maale asus, lagunes ta pea üle terve maa laiali.

§ 17. Gestimaa ehk Tallinna kubermang.

356 □-penik. üle 300,000 inimesega.

Maapind Gestimaal on enamiste paene, head wilja-landjat maad leitakse üksi lõunapoolses jaus.

Jõgedest on tähtsamad: Narowa, Kunda ehk Semijilla, Jägala, Beerita, Keila ja Kasfari jõgi. — **Järwest** on enam kui 200, mis aga kõik kaunis weiksed on; kõige suurem on Ülemiste järv Tallinna juures. — **Mägedest** on kõige kõrgemad: Emu (544 j.), Kellawere (514 j.) ja Ebawere mägi (480 j.).

Cestimaa jaotatakse neljaks maakonnaks:

1. Harjuma. Seal on Tallinna linn (Saksa keeli Neval, Wene keeli Ревель) 50,435 inimesega, aastal 1219 Daani kuningast Woldemar II. Cesti kantslinna Lindanisa ajemele asutatud. Tallinna on suur merekauba ja kubermangu pealinn. Raudtee wiib siit Baltiski, (S. k. Baltischport, W. k. Балти́йский портъ) mis wäga hea sadamaga on; rahwa arv on seal 965.

— Kihelkondasi on Harjumaal 12.

2. Wirumaa, Rakwere linnaga, (S. k. Wesenberg, W. k. Безенбергъ) kus 4171 inimest elawad, olla aastal 1224 Daani kuningast Woldemar II. alustatud. Raudtee wiib siit Jõhwi alewiku kaudu Narwa linna, kus Narowa jõe ääres mitmed suured wabrikud on. — Lontowa (Kunda) sadamast wiiakse palju wilja wõera maale. — Kihelkondasi on Wirumaal 11.

3. Järwamaa, Paide linnaga, (S. k. Weissenstein, W. k. Вейсенштейнъ) kus peale 2000 inimest; olla aastal 1270 alustatud. — Kihelkondasi on Järwamaal 7.

4. Läänemaa, Haapsalu linnaga, (S. k. Hapsal, W. k. Гапсаль) kus jui ajal palu wõeraid mereweest käib; rahwaarw on seal 2830. — Lihula (Seal) alewik 500 inimesega. — Kihelk. on Läänemaal 18 ja 6 neist on saarte peal, sest Cestimaa rannas on 70 saart; neist on kõige tähtsamad: Hiiumaa, Hiurootsi, Noarootsi, kaks Pakti saart, Naisaar, Prangli saar n. n. e.

§ 18. Liiwimaa ehk Riia kubermang.

837 □-penik. üle 1 milj. inim.

Kolm jagu sest kubermangust on wiljamaad, üks jagu metsa ja sood.

Jõgedest on kõige tähtsamad: **Emajõgi**, algab Pühajärvest, jookseb esite Wirts- ja siis Peipsi järwe, **Bärnu jõgi**, mis Järwa maakonnas alustab, **Salatsi jõgi** Asti ehk Burtneki järvest, **Koiva ehk Na jõgi**, kelle kaldad wäga ilusad on, **Düüna ehk Wäina jõgi** **Swsti** aruga, mis Lubaani järvest tuleb, **Wõhandu** ehk **Wõu jõgi**, **Kääpa jõgi** **Kaeu järvest** n. n. e. —

Järwest on Liiwimaal enam kui 1000. Neist on kõige tähtsamad: **Peipsi järw**, **Wirtsjärw**, **Asti järw**, **Lubaani**, **Marienburgi**, **Wagula**, **Tammula** ja **Pühajärw**. — Kõige kõrgemad **mäed** on: **Suur Munamägi** (997 j.), **Wällamägi** (946 j.), **Weike Munamägi** (770 j.), **Gaisemägi** (968 j.).

Maakondasi on Liiwimaal 9. Neist 5 Cesti ja 4 Läti maakonda.

1. **Cesti maakonnad**: a) **Tartu maakond**, **Tartu linnaga** (S. k. Dorpat, W. k. Дерпатъ) kus 31,918 inimest elavad, olla aastal 1030 Wene suurvürst Jaroslawist asutatud. Tartus on suurkool kus enam kui 1500 üliõpilast õpimas on, 3 seminaari ja weel palju tõisi õpetuse kohti. — **Peipsi järwe ääres** on **Mustwee alewik** (Tshorna). — **Kihelkondasi** on **Tartu maakonnas** 16; ise linna kogudused.

b) **Wõru maakond**, **Wõru linnaga** (S. k. Werro, W. k. Beppo). **Wõru linna** laskis keiserina **Katarina II** aastal 1784 asutada; nüüd elab seal 2677 inimest. **Peipsi rannas** on **Wõõpsi alewik** (Kappin). — **Kihelkondasi** on **Wõru maakonnas** 9.

d) **Wiljandi maakond**, **Wiljandi linnaga**. (S. k. Fellin, W. k. Феллинъ.) **Praeguse Wiljandi** asemel seisis enne **Sakslaste** sjiatulemist **kindel Cestlaste kants**, mille asemele **ordumeister Bolquin** aastal 1224 kiwi kantsi ehitas. **Wiimse lugemise järele** aastal 1881 oli rahwa arw 3685. — **Põltsamaa lossi** ümber seisab **Põltsamaa alewik** (Oberpahlen). — **Kihelkondasi** on **jelles maakonnas** 8 ja 1 linna kogudus.

e) **Bärnu maakond**, **Bärnu linnaga**. (S. k.

Bernau, W. f. Черновъ.) Pärnu on tähtjas mere-kauba linn, kusl meie maa produktid wäljamaale saadetakse. Rahwa arw on 12,918. — Kihelkondasi on Pärnu maakonnas 11.

g) Saaremaa, Kuresaare linnaga. (S. keele Arensburg, W. f. Аренсбургъ) kus sui ajal palju wõeraid suplemas käib. Kuresaare linna ehitas Daani kuningas Woldemar II. aastal 1205 ühe Gestlaste kantsilinna asemele. Rahwa arw on 3460. — Kihelkondasi on 14. (Muhumaa ja Ruhnu saar ühes loetud.)

2. **Wäti maakonnad**: a) Wolmari maakond: Wolmari linn (S. f. Wolmar, W. f. Вольмаръ) 2598 inimesega. — Lemsali linn (S. f. Lemsal, W. f. Лемзаль) 1812 inimesega.

b) Walga maakond: Walga linn (S. f. Walk, W. f. Валкъ) 3762 inimesega.

d) Wõnnu maakond: Wõnnu linn (S. f. Wenden, W. f. Венденъ) 3108 inimesega.

e) Riia maakond Riia linnaga. (S. f. Riga, W. f. Рига). Riia linna asutas piiskopp Albert von Appeldern aastal 1201 Düüna jõe kaldale. Riia on kubermangu päälinn ja suuruse poolest kolmas mere-kaubalinn Weneriigis. Rahwa arw on 169,683. — Düüna jõe suus on Düünamünde kants.

§ 19. Kuramaa ehk Miitu kubermang.

491 □-penik., ligi 600,000 inim.

Kuramaa kliima on pehmem kui tõistes Balti kubermangudes. Põllumaad on seal kats jagu, üks jagu on metsade ja soodega kaetud. — Rahwas on enamiste Lätlasted; linnades elab rohkestest Juutisi.

Kuramaa sai aastal 1795 Wene walitsuse alla. Maakondasi on Kuramaal 5. Nimelt: a) Miitu maakond, Miitu linnaga (S. f. Mitau, W. f. Митава) mis kubermangu päälinn on. Rahwa arw Miitu's on

26,600. — Riia raudtee läheb siit mööda kuni Riibu linna. — Bauske linn 6208 inim.

b) Selburgi maakond, Jakobstati ja Friedrifstati linnaga. Esimeses 5383, teises 5900 inimest.

d) Tukkumi maakond, Tukkumi linnaga, kus 6,072 inimest. Riia-Düünaburi raudtee lõpeb siin.

e) Goldingi maakond, Goldingi linnaga, kus 8151 inim. — Windu linn 5720 inim. — Pilteni linn 1300 inim.

g) Haasempoti maakond, Haasempoti linnaga, kus 3444 inim. — Mere kauba linn Riibu 27,418 inim. Grobiini linn 1340 inim.

Peale linnade on veel enamiste igas maakonnas mitu aleviku; nende arw terwes kubermangus on 10.

§ 20. 2) Põhja Wenemaa.

Siin on 4 kubermangu: Peeterburi, Oloonetši, Arhángelsti ja Woologda kubermang. Need kubermangud on enamiste suurte soode ja metsadega kaetud. Rahwas elab enamist jahist ja kalapüügist; põhjapoolsemas maades ka pätsu pidamisest.

Linnad: Peeterburg, Neewa jõe ääres 691,000 inimesega; keisri residens, keiser Peeter I. aastal 1703 asutatud. Peeterburg on Weneriigi esimene mere-kauba-linn; peale selle on seal veel rohkesti wabrikuid, suurkool n. n. e. Barskoje-Seloo, Pawlowsti, Peeterhof ja Gatschina on weiksed, aga ilusad ja uhked linnakesed keiserliku lossidega Peeterburi ligikal. — Kroonlinn, tugew kantši linn. — Narwa, Narowa jõe ääres. — Arhángelst tähtsas kaubalinn Dwiina jõe ääres. — Woologda kubermangus on Woologda ja Oloonetst k. Petrosawódski päälinn.

3) Waldai maad.

Waldai mägede ümber on 4 kubermangu: Nowgorod, Twer, Pihkwa (Pskow) ja Smolénst. Head

wiljamaad neis kubermangudes ei ole. Suured metsad katawad maad.

Linnad: Suur Nowgorod, wanal ajal Weneriigi asutaja Njuriku residens, (862 a.) oli enne kuulus kaubalinn. — Iwer, kaubalinn Wolga kaldal. — Pihkwa Weliikaja jõe ääres. — Smolénst lahingi läbi Napoleon I. wasta (1812) kuulus.

§ 21. 4) Lääne madalik.

Siin metsadest, soodest ja rabadest rohkestest õnnistatud madalikus, kus käis suurt jõge (Njeemen ja Dnjepr) algawad, on 7 kubermangu: Kowno, Wilna, Grodno, Wittepsk, Mohiljew, Minsk ja Wolhiinia.

Igal kubermangul on sellesama nimeline päälinn, Wolhiinias aga S h i t o m i r. — Wittepski kubermangus on Düüna jõe ääres tähtjas kindlus D ü ü n a b u r g.

5) Kesk Wenemaa.

Kesk Wenemaa on wiljakandmise poolest kehwa; ehk küll suured metsad, mis enne maad katšiwad, enamiste kadunud on ja maa põlluks tehtud, ei jaa rahwas siiski põllust oma tarwiliku ülespidamist. Sellepärast on siin jo ammu käsitöö hästi õitsemas ja rohkestes wabrikuid. Palju rahwast käib ka töistes kubermangudes suwel tööd otsimas. Kubermanguisi on siin 9, nimelt: Moskwa, Wladimir, Jarosláw, Kostromaa, Nishni-Nowgorod, Kasan, Tuula, Kaluga ja Njásan.

Linnad: Moskwa, endine Weneriigi päälinn, peale 600,000 inim. Moskwa on Weneriigis käsitöö, wabrikute ja maakauplemise pesapaik. Kõige tähtsam koht linnas on Kremli loss. — Nishni-Nowgorodi linnas peetakse iga aasta kõige suurem laat üle terve Euroopa. — Iga Kesk Wenemaa kubermangul on kubermangu nimeline päälinn.

§ 22. 6) Uraali maad.

Uraali maade rahwas elab suuremalt jault mäe-kaewandustest ja nimelt kaewetatse seal: rauda, wäste,

kulda, platiinat n. n. e. Peale selle õitses kauplemine soola ja puiega, mida seal mõlemaid rohkesti saada on. Kubermangusi on 4, nimelt: Bjätka, Perm, Ufaa ja Drenburg. Igal kubermangul on sellesama nimeline päälinn.

7) Mustamulla maa.

Mustamulla maa on kõige wilja sigindawam maa Wenemaal, kust igale poole rohkesti wilja wälja wiiaakse, nõnda et jeda maad Euroopa wiljaaidaks wõiks nimetada. Kõige enam kaswatatakse siin: nisu, rukkid, tatarid, suhrunaerid ja kanepid. Kubermangusi on siin 11 ja igal ühel on jälle sellesama nimeline päälinn, nimelt: Nijew, (wanast Wene suurwürstide residens, nüüd tähtjas kindlus ja uniwersiteedi linn) Woltaawa, (lahing Peeter I. ja Karl XII. wahel 1709) Tshernitgow, Harlow, Kursk, Arjol (Drel), Woroonesh, Tambow, Penja, Simbirsk; Bodoolia kubermangus on linn Kamenez = Boddolst.

§ 23. 8) Steppide maa.

See, lõunapoolne jagu Wenemaast on enamiste kõigsteppimaa (lage rohukandja maa) kus metsa ja wee puudus tihti väga suur on. Üksnes Krimmi poolsaar on väga ilus ja lõunapool wiljarikas maa. Kubermangusi on siin 8, nimelt: Besaraabia, Herson, Tauria, Dekaterinoslaw, Astrahan, Saraatow, Samaara ja Donni-Kasakate maa.

Linnad: Besaraabias: Kishinew; Hersonis: Herson ja Odessa, tähtjas lauba ja uniwersiteedi linn Musta mere ääres. Taurias, kelle tähtsam jagu Krimmi poolsaar, on linnad: Simferopol ja Sewastopol, wiimne kindel kantsilinn ja sõjadam. — Donni-Kasakate maal on linn Noowo-Tsherkast; tõistes kubermangudes kannawad päälinnad kubermangude nime.

9) Poola maa.

Endine Poola kuningriik on maa looduse poolest madal ja metsadest ning jõdest väga rikas, siiski on

jeal ka rohkeste head põllumaad. Wabrikud on õitsemas ja kauplemine väljamaaga tähtjas. Kubermangusi on Poolamaal 10. (Warsaawa, Plotšk, Kalish, Pidtrkow, Raadom, Rjēlez, Djublin, Sjēdlez, Łomſha ja Suwalki). Linnadest on kõige tähtsam endine Poolama päälinn Warſhaawa, kus nüüd suurkool ja palju wabrikuid on, ja Braaga kants.

§ 24. 10) Soome maa.

6784 □ = penik. 1⁴/₅ miljoni inimest.

Suurhartsogi riik Soomemaa on rikas metsadest ja järwedest (Saima, Enaare ja Päijande järw). Ehk maa küll kaljune on ja warane sügisene külm sagedaste suurt kahju teeb, kantakse siiski lojuste pidamise ja põllutöö eest suurt hoolt. Wabrikud ja käsitöö on kõige paremas korras, kauplemine tähtjas ja rahwa õpetamise ja waimuhariduse kaswatamise juures ei karda Soomlane kulu, waid püüab suure hoolega oma rahwa tundmist ja teadusi kaswatada. — Soome maa sai aastal 1809 Wene keisri walitsuse alla; nüüdki on seal weel ise walitsus, ise seadused, ise rahad n. n. e. Rootsi keel, mis Soomes enne sellewääriline oli, nagu meil Saksa keel, on juba rahwa keelele rohkem tuba ja luba pidanud andma, nõnda et awalikus tallitustes ja ka suuremas koolideski Soome keel Rootsi keele kõrwas läib.

Kubermangusi ehk läänisi, kuidas neid Soome sugulased ise nimetawad, on 8, nimelt: Wiiburi L., Uudenmaa L., Turun ja Borin L., Häämenlinnan L., Mikkelinn L., Kuopion L., Waasan L. ja Oulun lääni.

Linnad: Helsingi kindralkubernäri ja keiserliku senati asupait 32,000 inimesega. Linna kaitseb saarte peale ehitatud Weabori kants. — Wiiburi, ligi 14,000 inimesega. — Tampere, tähtjas wabrikute linn.

§ 25. A. Wenemaa uniwersiteeti linnad.

Tartu, Peeterburg, Moskwa, Kasan, Harlow, Rjējew, Odessa, Warsaawa ja Helsingi.

B. Kubermangud, kus linu kasvatatakse.

Viikwa, Liwimaa, Wiitepsk, Kostromaa, Wladiimir, Woologda, Wjätka, Jarosláw n. n. e.

D. Rauda ja kiwisüsa kaewetakse.

a) Rauda: Permi, Wjätka, Ufa, Drenburi, Nishni-Nowgorodi, Kaluuga ja Dloonetsi kubermangus ning Soome maal. b) Kiwisüsa: Poolamaal, Moskwa, Nowgorodi, Tuula, Tweri, Kjasani, Arjoli (Drëlli) ja Smolénski kubermangus.

E. Wabrikuid on rohkesti.

a) Linakedruse ja linase riide wabrikuid: Kostromaa, Wladiimiri, Jarosláwi ja Peeterburi kuberm. ning Liwi, Soome ja Poola maal.

b) Puuwilla kibratakse ja kujukatakse Moskwa, Wladiimiri ja Tweri kuberm. ning Gesti- ja Poola maal.

d) Willase riide wabrikud on: Moskwa, Gródno, Peeterburi, Simbirski ja Tsherniigowi kuberm. ning Liwi- ja Poola maal.

e) Nahawabrikuid: Peeterburi, Warsaawa, Arjoli (Drëlli), Moskwa, Wjätka, Kasani ja Tweri kuberm.

g) Suhkru wabrikuid: Kijewi, Podoolia, Harlowi ja Tsherniigowi kuberm. ja Poolamaal.

h) Wiina wabrikuid: Pensa, Worooneshi, Harlowi, Podoolia, Kijewi, Wjätka ja Saraatowi kubermangus.

B. Põhja Eüroopa.

§ 26. Rootsi ja Norra kuningriik.

13,800 □=penik. 6 milj. inim.

Need kaks ühendatud kuningriiki seisawad Skandiinaawia poolsaarel. Näita ja nimeta piirid!

Maa on mäGINE ja kaunis külm, kust ka tuleb, et rahwa arw nii weike on. JärweSi ja jõgesi, mis ena-
miste kõik homniku poole jooksewad, sest et õhtupoolne
rand mägistem on, on diete rohkestest. Rahwas elab ena-
miste kalapüügist (heering), laewa sõitudest ja mäekae-
wandustest (raud ja wask). — Walitsew usk on Ewan-
geeliumi Lutheruse usk.

Linna: Rootsimaal on päälinn ja residens Stok-
holm; Norra päälinn on Kristjaania.

Rootsi päralt on Lääne meres weel Gootlandi ja
Dölandi saar.

§ 27. Daani kuningriik.

690 □=penik., 1⁴/₅ milj. inim.

Daani maa langeb kahte jalku: Jüüti poolsaar ja
Lääne mere saared, millest Själland, Fiiinen ja Laa-
land kõige suuremad on. Rahwas elab põlluharimisest,
laewa= sõidust ja kalapüügist. Daanlased on Ewangee-
liumi Lutheruse usku.

Pää ja residens linn on Kjöbenhawen Själlandi
saarel.

Peale selle on Daani päralt weel Euroopas Jö-
landi saar ja Fääröori saarestik, Ameerikas Gröön-
maa. Need on aga kõik külmad maad, kus wähe ini-
mest elab. Kõige nende wälise omandustega on Daani-
riik 4800 □=penik., 2 milj. inim.

§ 28. Suur Britannia.

5700 □=penik., 32 miljoni inimest.

See kuningriik langeb kolme jalku: Inglis- ja
Skotti maa (S. Britannia saarel) ja Iiri maa. Näita
ja nimeta mis sugused mered seisawad nende saarte ümber!

Kliima, iseäranis Inglismaal, on wäga niiske ja
ilmad tihti wäga udused. Põlluharimine, elaja kaswa-
tamine, wabrikud ja kauplemine on Britannias kõigepa-

remas korras. Mägedest kaevetakse rohkeste kivisüsa, rauda ja tina. Mere-väe poolest on ta esimene riik üle maailma. Et ta merekauplemine iga pidi ladufaste lähets, on Inglis walitsus kulusi ja waewast hoolimata juba keskajast saani tähtsamaid saari ja maatükki igas maailma jaus enese kätte püüdnud saada, nõnda et Inglis riigil igal pool palju asutusi wõi koloniisi on. Ka Euroopas on Helgoland ja Malta saar ning Gibraltari kants Inglise omandus. — Rahwas on Suure Britannia saarel Ewangeeliumi, Sirimaa aga Katoliku usku.

Linnad: Inglismaal: päälinn London, Temse jõe ääres, Inglismaa wabrikute, kauba ja merewäe kesk-paik peale 4 milj. inim., kõige suurem linn maa peal.

Skotti maa päälinn on Edinburg ja Siri maal Döblin.

Inglismaal on palju suuri wabrikute ja kauba linnasid, mis raudteede ja kanaalide läbi üksteisega ühendatud on. Kõige tähtsamad on: B ö r m i n g h a m, L i w e r p u u l, M ä n t s h e s t ' r ja Skotti maal Glääsgoo.

Kõigest maailma jagudes on Inglise päralt: Pea aegu pool Põhja-Ameerikat, ja mitmed saared, terve Austraalia kontinent, Aafias Gesti India ja mitmed weiksemad maa-tükid ja linnad, Aafrikas lõunepoolne jagu (Kap-maa) ja mitmed saarestikud. Kõige nendega kokku on Britannia 380,000 □-penik. suur ja toidab peale 230 milj. inimest.

D. Kesk-Euroopa maad.

§ 29. Prantsuse republiik.

9600 □-penik., 36 1/2 milj. inim.

Prantsuse maa, mis suuremalt jault madal maa, on oma seisukoha poolest üks neist rikamatest ja õitsuwamatest Euroopa maadest. Näita ja nimeta piirid!

Mägestikutest on kõige tähtsamad: Sewännid, Wogeesid ja Ardennid; jõed (waata § 12).

Kliima on lahke ja paras, iseäranis lõunapool, kus talw diete pehme on, liig palawust suwel jahutawad mere= tuuled. Põlluharimine on heas korras; wiina= ja kõik= jugu wiljapuude kaswatamise eest kantakse suurt hoolt, ja lõunapool siginewad jo õlipuud ja moorus puud, mille peal siidi libliku rööwikud elawad, keda hoolega sigitatakse. Wabrikud ja käsitöö on õitsemas, raudteesid palju ja kauplemine on väga suur. Rahwas on enamiste Katoliku usku.

Prantsuse maa, mis enne kuning= ja keisri=riik oli, on nüüd kolmat korda jälle republiik.

Linnad: Päälinn Pariis, Seene jõe ääres ligi 2 milj. inim., väga uhke ja kindel linn palju wabrikutega.

Tõised kuulsad ja tähtsad wabrikud ja kaubalinnad on: Ljong, Bordoo, Marselj n. n. e.

Euroopas on Prantsuse päralt Korsika saar Ajátsho linnaga.

Tõistes maailma jagudes on Prantslastel weel mõned maatükid, millest kõige suurem Afrikas Alshiria maa. Kõige asutustega kokku on Prantsuse maa ligi 30,000 □=penik. suur, peale 43 miljoni inimesega.

§ 30. Hollandi kuningriik.

596 □=penik. ligi 4 milj. inim.

Hollandi maa on kõige madalam maa Euroopas Reini jõe kaldabel Põhja mere ääres, millest suur lahe Süüder See, maa sisse ulatab. Näita ja nimeta piirid

Maa on paiguti nii madal, et mere ääre suure tammid ette on ehitatud, et wesi maa peale ei tungiks Wirgab ja väga puhtuse armastajad Hollandlased elawad suuremalt jault kalapüügist (heeringad), laewa ehitamisest, meresõidust, elaja kaswatamisest ja kauplemisest; aga ka põlluharimine ja wabrikud on heal korral. Metsa ei ole Hollandis sugugi. — Rahwas on osast Katwini, osast Katoliku usku.

Ginnadest on kõige tähtsam päälinn Amsterdam, mis suur kaubalinn palju wabrikutega.

Ausias ja Ameerikas on Hollandlaste päralt mõned faared.

§ 31. Belgia kuningriik.

535 □=penik., 5 1/4 miljoni inimesi.

Belgias elab rahvast kõige paksemalt. Näita ja nimeta piirid!

Maa on väga wiljarikas ja põlluharimise eest kantakse suurt hoolt (linad, wili). Mägedest kaewatakse rauda ja kwiisüsa; wabrikuid on palju ja kauplemine tähtjas. — Rahwas on Katuliku usku.

Ginnadest on kõige suurem pää- ja residens linn Brüssel, kus palju wabrikuid.

Belgia, Saksja ja Prantsuse maa wahel seisab weike Luffsemburgi suurhärtsogi riigikene, mille walitseja Hollandi kuningas on.

§ 32. Saksja feisririik.

9800 □=penik., 41 miljoni inimesi.

Saksja feisririik on 26. kuning-, suurhärtsogi-, härtsogi- ja würsti-riikidest ning priilinnadest kokku pandud. (1870.) Saksjamaa seisab Euroopa südames. Näita ja nimeta piirid ja jõed (§ 12)!

Põhja Saksjamaa on maaloobuse poolest madal, lõuna Saksjamaast aga käiwad mitmed mägestikud läbi. Põlbu hariwad Saksjased suure hoolega ja looma kasvatamist, kauplemist, wabriku tööd ja mäekaewandust (raud ja hõbe) katsutakse iga wiisi edendada ja kaswatada. Kõige enam on Saksjaste suur hool rahwa koolitamise eest kiita. Kuna Prantsuse, Hispaania ja Itaalia maal ükski ülema ja suurtsugu rahwa waimuharimise eest hoolt kantakse, ei jää Saksjamaal ükski laps ilma õpetuseta. Rahwas on põhjapool Ewangeeliumi, lõuna pool Katuliku usku.

Üksikute ühendatud riikidest on kõige suurem ja tähtsam Preisi kuningriik, mille igakordne kuningas ka üht-

lasti Saksa keiser on. Pää- ja residenslinn on Berliin 1 milj. inim. — Teised suuremad riigid on: Saksi kuningriik, pealinn Dreesden; Baieri kuningriik pealinn Münhhen; Württembergi kuningriik pealinn Stuttgart n. n. e.

Suuri linnasi on Saksamaal viiete rohkestest, nagu Preisimaal: Köönihsberg, Breslau, Magdeburg, Hanower, Köln; Saksi riigis: Leipzig; Baieris: Augsburg, Nürnberg; Elsas-Lotringimaal: Strasburg; priilinnad: Hamburg, Lüübeck, Bremen ja palju teisi.

§ 33. Helweetsia ehk Schweitsi republiik.

752 □=penik., 2²/₃ milj. inim.

See 25 maakonnadest (kantonist) kokku seatud republiik seisab Kesk-Euroopa südames. Näita ja nimeta piirid!

Helweetsia on kõige mägisem maa Euroopas, sest Euroopa suurema mägestiku, Alpide, päris pesapaik on siin; siit saadavad nad oma arud igale poole välja. Kuna all orgudes rahwas hoolega põlbu harib, on mägede ladwad igawese lume ja jääga kaetud. Rahwas toidab ennast suuremalt jault elaja kaswatamisest, wabriku tööddest ja kauplemisest. — Suurem osa rahwast on Kalwini usku.

Linnad: Bärn, riigikogu pealinn; Züürich, ilusa järwe kaldal tähtjas wabriku ja kaubalinn. Baasel; Genf, kõige perekam Helweetsia linnadest.

§ 34. Austria-Ungria.

11,300 □=penik., 36 milj. inim.

Austria on keisri riik; Austria keiser on aga ühtlasti ka Ungria kuningas. Näita ja nimeta piirid!

Maa Austrias ja Ungrias on enamiste mägine; kõige suurem madalik on Doonawi jõe ääres. Orud ja madalikud on wäga wiljarikad. Mägedest kaewetakse kulda, hõbedat, elawat hõbedat, tina, waski ja iseäranis rohkestest soola. Ka weiste kaswatamine, siibiusi sigita-

mine ja wiinapuu harimine on tähtjas; selle wasta on aga wabriku töö enamiste igal pool alles lonkamas.

Rahwas, mis wäga mitmet seltsi, on suuremalt jault Rooma Katuliku usku.

Linnad: Wiin, riigi pää- ja residenslinn, 1 milj. inimesega; Triest, Austria kõige suurem merekaubalinn. — Böömimaal: Praah. — Ungrias: Presburg, Ofen ja Pest (Buda-Pest) n. n. e.

§ 35. Doonawi jõeäärsed riigid.

Doonawi ääres seiswad maad oliwad enne kõik Türgi walitsuse all. Et aga Türgi walitsus omi ristiusku alamaid ülekohtusel kombel rõhus ja piinas, on Doonawi äärse maade rahwas endid Euroopa suurte riikide, iseäranis Wenemaa, abiga Türklaste ikke alt wabaks teinud. — Maa on seal wiljarikas, aga Türklaste wägiwaldse rõhumise jäljed on alles igal pool tunda.

1. Serbia kuningriik, 1000 □=penik. suur, peale 1 miljoni inimesega. Serblased peaseiwad aastal 1804 Türklaste walitsusest, pidiwad aga Türklastele weigest maksu (tribuut) maksma. Sest maksust saiwad nad 1878 lahti. — Päälinn on Belgrad.

2. Rumäänia kuningriik, 2000 □=penik. suur, 4 milj. inimesega. Selle nime all on kaks endist würstiriiki Wallahhia ja Moldau ühendatud. Runni aasta 1878 pidi Rumäänia Türgi sultanile weel maksu (tribuuti) maksma. Aastal 1881 sai ta kuningriigiks. Päälinn ja kuninga residens on Bukarest.

3. Bulgaaria würstiriik, 1160 □=penik. suur, ligi 2 milj. inimesega, sai aastal 1878 Türgi riigi küllest lahti ja ise riigiks, peab aga Türgi sultanile tribuuti maksma. Päälinn on Sofia, lahingite läbi 1877 kuulsaks saanud Plewna.

4. Adria mere ääres seisab mägede peal weike Monteneegro würstiriik, päälinn Cettinje.

E. Lõunapoolne Euroopa.

§ 36. Balkani poolsaar.

Selle poolsaare peal seisawad kaks riiki: Türgi keisri- ja Kreeka kuningriik.

1) Türgi keisririik

umbes 6000 □-penik., 9 milj. inim.

Wanal ajal oli Türgi riik väga vägew riik, aga kor-
ratu walitsuse läbi on ta nüüd täitsa lagunemas. — Suu-
rem osa rahwast on Slaawid ja Romaanid. Türklasi on
kõiges 1 1/2 miljoni. — Näita ja nimeta Türgi maa piirid!

Linnad: Konstantinoopel, riigi päälinn ja Sul-
tani residens, 1 milj. inimesega. — Adrianoopel. —
Wahemerel on Türklaste päralt Kandia (Kreet) saar.

Kõige nende jagudega, mis Türgi riigil edelipoolses
Aasias ja Põhja-Aafrikas on, on ta enam kui 100,000
□-penik. juur, umbes 43 milj. inimesega.

2) Greeka kuningriik.

950 □-penik., 1 1/2 milj. inim.

Greekamaa langeb kolme jattu: Greeka kindelmaa,
Moreea poolsaar, mida Korintuse maakitsus kindla
maaga ühendab ja saared (Soooni saared ja Kükladid
saarestik). Näita ja nimeta piirid!

Suurem jagu maad on tühi ja paljas, sest et met-
sade ärakäwitamise läbi kliima väga kuivaks on läinud.
— Rahwas on Greeka-Katuliku usku; alles vähe hari-
tud ja röövimise peale väga himukas.

Päälinn on Ateen, kus weel palju mälestusi wana
kuulsa Greeka rahwast leitakse.

§ 37. Itaalia kuningriik.

5100 □-penik., 27 milj. inim.

See kuningriik seisab Apeniini poolsaarel. Näita ja ni-
meta piirid! — Nimeta Itaalia jõed ja mäed (§ 11 ja 12)!

Maa on enamiste mägine; kõige suurem madalik on Poo jõe ääres (Lombardia m.). Kliima on pehme ja lahke. Põhja Itaalia on väga viljarikas (nisu, riis); lõunapool kasvavad ju palmipuud ja muud soojamaa kasvud. Mägedest kaevetakse: weewlit, rauda ja mar-mori kivi. Mere ääres tehakse ka mereweest soola. — Itaalia rahwas on Rooma-Katoliku usu ja alles vähe õpetatud. Laulmises (muusika) ja maalimises on Itaalia lased väga osavad; muu asjade sees kuulsaks ja osavaks saamiseks puudub neil waimu kindlus. — Nastast 1870 saani on Apeniini poolsaarel üksainus riik, enne oliwad seal mitmed weiksed riigid.

Linnad: Rooma, praegune päälinn ja residens, Tiiberi jõe ääres 250,000 inim. Rooma linnas elab ka paapst, ehk Rooma-Katoliku usu ülem-piiskop. Linnas on palju wanaaegseid ehitusi ja mälestusi. — Naapoli, Itaalia kõige perekam linn, (450,000 inim.) tulepurstaja mäe Vesuusi jalal. — Beneetsia, kuulus kaubalinn Adria mere ääres saarte peal. — Geenua, suur kaubalinn. — Torino, Milaano n. n. e.

Itaalia pärast on ka Sidsiilia saar, mida Messina wäin kindlast maast lahutab. Kõige suurem linn Sidsiilias on Palärmo. Ka on seal üks tulepurstaja mägi, nimega Ätna. — Itaalia omandus on weel Sardiinia saar, mida Boniwaatsiuse wäin Korsika saarest lahutab.

§ 38. Pireneei poolsaar.

Selle poolsaare peal seisawad kaks kuningriiki: Hispaania ja Portugalia. — Pireneei poolsaarest läiwad mitmed mäeahelikud läbi, mille wahel ennaft suured kiltmaad laiali lautawad, kus tahwel kaunis külm, aga suwel väga palaw ja kuuw on. Mereaärsed maad ja lõunapoolsed orud on väga ilusad ja wiljarikad. Lõuna pool on juba täitsa sooja maade kliima, nõnda et seal palmipuud, suhkru pilliroog ja puuwilla põesas kasvawad. — Põllutöö on koguni hooletuse sisse jäetud; nii-

sama ka wabrikutöö ja kauplemine. Suuremat hoolt kantakse loomade, iseäranis meerino=lammaste, kaswata-mise eest. Mäed on rikad hõbedast, elawaft hõbedast ja seatinast aga rahwa hooletuse pärast on mäekawandus alles wäga alamas korras. — Rahwas on Romaani seltsi ja Rooma-Katoliku usku. Nagu igas katoliku riigis, on ka siin alam rahwas omas waimuharimises wäga tagasi jäänud.

1) Hispaania kuningriik.

9100 □=penik., 16¹/₂ milj. inim.

Hispaania oli wanal ajal wäga wägew riik, aga nõrga walitsejate läbi on ta aega pidi oma auu ja wõimust kautanud. Näita ja nimeta piirid ja jõed! (12).

Linna d: Madriid, uhke päälinn ja residens — Tõised tähtsad linnad on weel: Malaga, kuulus oma joobawa wiina pärast; Kaadis, riigi esimene merekauba-linn; Granaada ja tõised.

Keskajal oli Hispaania riigil tõistes maailma jagudes palju maid, millest neile nüüd weel riismed järele on jäänud. Nende kõige tähtsam omadus on Kuuba saar Kesk-Ameerika rannas ja Filipiini saarestik Ausias.

2) Portogalia kuningriik.

1620 □=penik., 4 milj. inim.

Ka Portogalia oli keskajal wäga wägew riik, ja Euroopas koguni esimene kaubariik. Nüüd on ta wägi ja wõimus ka ammu juba kadunud. Näita ja nimeta piirid ja jõed (§ 12)!

Linna d: Päälinn Lisboa (saksa keeli Lissabon) 225,000 inimesega. — Dporto ehk Borto kaupleb joobawa wiinaga.

Nagu Hispaaniagi on ka Portogalia omad suuremad asutused tõistes maailma jagudes kautanud, nõnda et neil üksi mõned saared ja weiksed maatükid Aafrikas ja Ausias on.

§ 39. 2. Aasia.

814,000 □-penik., 800 milj. inim.

Aasia seisab idamaapooliku põhjapoolse poole peal ja ulatab kolme maavöösse.

Piirid: Põhjas: Põhja Jäämeri Kaaria merega.

Idas: Suur okean. Lema jaud: Beeringi meri, Dhotski meri, Dshapani meri, Põhja- ehk Ida-Hiina meri Kollase merega, Lõuna-Hiina meri Tonkingi ja Siami lahega.

Lõunas: India okean. Lema jaud: Bengaalia laht, Pärsia ehk Araabia meri, Pärsia laht ja Araabia laht ehk Punane meri.

Läänes: Sueti maakitsus, mis Aasiat Afrikaga ühendab, Wahemeri, Hellepontus, Marmora meri, Bosporus, Mustmeri ja Euroopa. Kaukasuse mäed, Kaspia meri, Uraali jõgi ja Uraali mäed lahutavad Aasiat Euroopast.

Poolsaared: — Neid on kolm idapoolist: Tshuttshi, Kamtshatka ja Koreea; — kolm lõunapoolist: Taga-India Malakka poolsaaruga, Ges-India ja Araabia; — üks läänepooline: Weiße-Aasia.

Saared. — Kõige tähtsamad on: Suured Sunda saared, (Sumatra, Dshaawa, Borneo, Seelebes), weiksed Sunda saared, Molukki ja Filipiini saarestik.

§ 40 a. Maapiinna nägu ja mägistikud.

Aasia on enamiste kõik mägine ja kõrge maa. Kõige suurem madalik on Põhja-Aasias (Siberi m.) millel lõunapool Altai mäed piireks. Kesl-Aasias on üks suur kõrgustik, mille lõunapoolisel sõrwal kõrge Himalaja mägestik seisab. (Lema kõige kõrgem latw on 27,200 jalga kõrge). Poolsaared on ka mägised.

Jõesed ja järwed.

Põhja-Jäämerde jõoksewad: Dobi, Jenisei (tema üks aru tuleb Baikali järwest) ja Leena jõgi.

Suure okeanisse: Amuuri jõgi, Hoangho (Kollane jõgi) ja Jangtse-Kiang (Sinine jõgi).

India okeanisse: Indus ja Ganges.

Eifrat ja Tigris jooksevad läbi Mesopotaamia madaliku Pärsia lahte. — Kanaani maast jookseb Jor-dani jõgi läbi, mis esite Geneetsareti järvest läbi woolab ja viimaks Surnu merde jookseb. — Järvedest on veel nimetada Arali järv.

§ 40 b. Kliima, taimed ja elajad.

Aasia kliima on üleüldse jahedam, kui Euroopas, nendesama laiuse graadide all. Suurem jagu Aasiat on parasvöö sees. Põhjapoolne sõrw ulatab ka külma-vöö sisse ja lõunapoolsed poolsaared seisavad palam-vöö sees.

Põhja-Aasias on taimed kasw lehma; kaunis suur rikus on seal aga elajate poolest, kelle nahad väga kallid.

Kesk-Aasia ja iseäranis veel Lõuna-Aasia on väga rikas kõik-sugu elajatest ja taimedest. Meie wiljaseltside ja koduelajate päris kodumaa on ka Aasia.

Juimesed.

Suurem jagu Aasia rahvast on Mongoolia seltsi. Selle järele tuleb Kaukasuse seltis ja siis Malaisia seltis. — Eht Aasia küll ristiusu kätki oli, on suurem jagu rahvast siiski paganad (Braama ja Buddha usulised). Ühe ainse Jumala kummardajatest on Muhamedi usulisi kõige rohkem. Kristlasi on Aasias kõiges 18 miljonit.

§ 41. Aasia tähtsamad riigid.

1) Wene-Aasia. a) Kaukaasia Tiflise, Baku, Stawropoli ja Wladikawkasi linnaga. — b) Siberi maa, mis suurem on kui terve Euroopa, aga suuremalt jault külm ja tühi maa. Linnad: Tobolsk, Irkutsk ja Khatka, mis tähtjas kauba linn. — d) Kesk-Aasia Turkestaani maaga, kus Tashkent päälinn.

2) Türgi=Asia. a) Weiße-Asia Smürna linnaga. — b) Gibrati ja Tigrise maa ehk Mesopotaamia Bagdadi linnaga. — d) Siiria ja Palästina Damaskuse, Jeruusalemma, Betlemma ja Naatsareti linnaga. — e) Araabia poolsaar Mekka ja Mediina linnaga.

3) Gees=India ehk Hindostani poolsaar on enamiste Inglise walitsuse all. Linnadest on kõige tähtsamad: Kalkutta, Bombee ja Madras, kõik suured kauba linnad.

4) Taga=Indias on kolm riiki: Birmani, Siiani ja Anami riik.

5) Hiina keisririik, mis kõige perekam riik üle maailma, on ka maa laiuse poolest suurem kui terve Euroopa. Rahwas on osawad kõiksugu käsitööde peale ja kaswatawad hoolega theed ja siidiusfi, sest Hiina on ju wanast ajast kui thee ja siidi maa kuulus. — Suurte ja perekam linnadest on Hiina maa rikas. Neist on kõige tähtsamad: päälinn Pee-King, kaubalinnad Nan-King ja Kanton, kus igaühes peale 1 milj. inimese elab.

6) Dshapani keisririik seisab nelja suure ja mitme weiksema saare peal. Maa on väga wiljarikas ja rahwas paksult täis. Dshapani maa oli siiamani wõera rahwa cest niisama kangeste luffu pandud, nagu Hiina maagi; nüüd on aga wõera rahwaga ümberkäimine ja kauplemine lubatud. Päälinn on Dsheddo.

7) Ida=India saared on enamiste Eurooplaste päralt ja nimelt Sunda saared ja Molukkid Hollandlaste, Filipiinid Hispaanlaste omandus.

8) Kesk=Asias on weel mõned weiksemad riigid, nagu: Pärsia, Afganistaan, Beludshistan ja tõijed.

§ 42 a. 3. Aafrika.

554,000 □-penik., 206 milj. inim.

Aafrika on ida maapooliku peal ja seisab mõlemal pool ekwaatorit.

Viirid. — Põhjas: Bahemeri, Sidra ja Raahese lahega. Idas: Suetsi maakitsus, Punane meri ja India okean. Lõunas lähewad India ja Atlanti okean kokku. Läänes: Atlanti okean Gineea lahega.

Poolsaari, mis nimetamise wäärt oleks, ei ole Afrikal sugugi.

Maapiinna nägu ja mägestikud.

Afrika on enamiste kõik kõrge maa, mis rindlades mikkudes mere poole maha langeb. Kõige suurem madalik on Sudaani madalik. — Kõige tähtsamad mägestikud on: Atlas-mägestik Põhja-Afrikas, Kongo mäed Gineea lahe ääres, Abessiinia Alpid ida rannas ja Kesk-Afrikas mitmed lüme mägestikud, millest mõned 20,000 jalga kõrge on.

Jõesed ja järwed.

Bahemerde jooksed Niiluse jõgi; tema üks aru (Bahar-el-Abiad ehk Walge jõgi) tuleb ühest suurest järwest, teine (Bahar-el-Abdrek ehk Sinine jõgi) Abessiinia mägedelt.

India-okeanisse jooksed Sangbeesi jõgi.

Atlanti-okeanisse jooksed: Senegal ja Gambia, Niiger ja Kongo ehk Saire jõgi.

Uuemal ajal on Kesk-Afrika ida-poolsel sõrwal mitmed suured järwed ülesleitud.

§ 42b. Kliima taimed ja elajad.

Afrika seisab enamiste kõik palawwõõ sees; külma wõõsse ei puutu ta sugugi. Weepuudus on paiguti, iseäranis põhjapool ja keskmaa sees väga suur ja seepärast rohkestest kõrbest, millest Sahara kõrb kõige suurem.

Et kliima väga palaw, on ta wõõra rahwa terwisesse väga kahjulik. — Kus tarwiliku niiskust ja marga ei puudu on Afrika taimerikus ja ilu väga suur. Taimedest on iseäranis nimetada: Datlipalmipuu, õlipuu, puuwilla põesjas, leiwapuu n. n. e. — Afrikas leitakse kõige suuremad ja tugewamad mets-elajad, nagu: Löwi,

elewant, ninasarwit, hippopotamus, kaelkirjat ning palju muid. Koduloomadest on kaamel kõige tähtsam.

Inimesed.

Põhja pool Sahara kõrbet elaw rahwas on enamiste Kaukasuse seltsi. Sahara kõrbest lõunapoole elawad Neegrid, kes mitme suurema ja wähema suguseltsi langewad ja üksteisega alalises sõjas ja tapluses elawad.

— Waimuharimise poolest on Aafrika rahwas alles väga mabala järje peal. Inimese ohwerdamine ja müümine on igapäewane asi. Enne wiidi iga aasta peale 100,000 Neeget Aafrikast Ameerikamaale ja müüdi sinna päris-orjadeks ära. Müüd on Euroopa riikide walitsused orja kauplemise mere peal küll ära keelnud, aga keel maa sees õitseb ta ikka weel. — Põhja-Aafrika rahwas on enamiste Muhamedi usku, Keel- ja Lõuna-Aafrikas elawad aga paganad. Kristiusulisi on väga wähel.

§ 43 Aafrika tähtsamad riigid.

1) Niilus-maad. Siia arwatakse: a) Egiptuse maa, kelle kediw (walitseja) Türgi sultanile tribuuti maksab. Linnad: Kahirow ja Aleksandria. — b) Nuubia maa, kelle üle ka Egiptuse wiitse-kuningas walitseb. — d) Abessiinia keisririik; päälinn Gondar.

2) Berbeeria riigid. Siia arwatakse: a) Marokko ja Fessi keisririik Marokko ja Fessi linnaga. — b) Alshiria. Päälinn Alsheir. See riik seisab Prantsuse walitsuse all. — d) Tuneesia ja e) Tripolitaania Tuunisese ja Tripoli linnaga on Türgi riigi omanduses.

3) Senegambia, Senegali ja Gambia jõe ääres-Keel maa sees on wabad neegri-riigid; ranna-maad on Inglise ja Prantslaste omandus.

4) Sudaan. Siin on mitmed weiksed neegri-riigid.

5) Ülem-Gineea, mida idast lääne poole Orja, Kulla, Hamba, Pipra ja Sierra-Leona rannats jautatakse.

6) Lõuna-Aafrika lääne rand nimetatakse Alam-Gineeks; kus Portugaalialastel mõned asutused on ja peale nende mitu waba neegri-riiki.

7) Kapimaa, Aafrika lõunapoolses otsas, on Inglise päralt. Päälinn Kaplinn.

8) Ida rannas, lõuna poolt põhja poole on: a) Aafrika maa, mille kohal mere ääres Inglise kolonii (asutus) Port Natal. b) Sofoala ja Mosambike rannamaad, kus Portugalia asutused. d) Sansibaari sultani riik.

9) Kesk Aafrika, kus suured liiwa kõrbed, on alles suuremalt jault tundmata.

10) Aafrika saared. — a) Atlanti-ookeanis: Asoorid, Madeera saarestik ja Kap Verde saared on Portugalia päralt. Kanaari saared tähtsa Färro saarega (w. § 5) on Hispaania päralt. b) India-ookeanis on suur Madagaskari saar, kus Inglise ja Prantslastel mõned asutused on.

§ 44a. 4. Ameerika.

750,000 □=penik., 84½ milj. inim.

Ameerika seisab lääne maapooliku peal ja on ainuke maailma jagu, mis nelja maavööbse ulatab.

Piirid. — Põhjas: Põhja-Jäämeri, Väffini lahega.

Idas: Atlanti-ookean. Lema jaub: Hödsni laht, Mehniku laht ja Karaiibi meri.

Lõunes puutuvad Atlanti- ja Suur-ookean kokku (Majiljaani wain).

Läänes: Suur ookean Kalifornia lahega ja Beringi merega.

Poolsaared. — Põhja-Ameerika põhjarannas Bussia; idarannas: Väbrador ja Floriida; läänerannas: Kalifornia ja Aljashka. Kesk-Ameerikas Suktan.

Saared. — Põhja = Jäämeres: Grööni maa. Atlanti-ookeanis: Bahamaa saared, Suured ja Weiksed Antiljed.

Maapiinna nägu ja mägistifud.

Ameerika langeb kolme jalku: Põhja=Ameerika, Kesk=Ameerika (Lääne=Indiaga) ja Lõuna=Ameerika. — Põhja=Ameerikas on peaaegu niisama palju madalikusi, nagu mägiseid maid; Lõuna=Ameerikas on madalat maad rohkem kui mägist ja kõrget maad, ehk sealsed mäed küll kõrgemad on kui Põhja=Ameerikas. — Kõige tähtsam mägistik on Kordiljeeras de los Andes, mis pikuti läbi terve Ameerika läib. Tema kõige kõrgemad ladwad Lõuna=Ameerikas on peale 20,000 jalga kõrged.

§ 44b. Jõed.

Ameerika on kõige weerikkam maailma jagu. Tema jõed on väga pikad, sügavad ja arudest rikad. — Põhja=Jäämerde jookseb Mackensji jõgi, mis mitme suure järve wett merde wiib. — Beeringi merde woolab Sukoni jõgi. — Atlanti-ookeani jooksewad a) Põhja=Ameerikast: Mississippi jõgi ja Lorenzi jõgi, mis wiieft järwest läbi woolab. Kahe wiimse wahel on kuulus Neigäärä tõffe, 160 jalga kõrge. Rio Grande del Norte jõgi. Suurte-ookeanise jookseb Kolumbia. — b) Lõuna Ameerikast: Orinoko jõgi; Amazooni jõgi, kõige suurem jõgi maa peal; Rio de la Plaata jõgi.

Kliima, taimed ja elajad.

Põhja Ameerika, mis külma wõõsse ulatab, on tühi ja harimata maa, kus rahwas jahist ja kalapüügist elawad. See jagu, mis paraswõõs seisab on rikas metsadest ja heast wiljamaast, isearanis idarannas, kus kliima pehmem on, kui lääne-rannas. Siin signewad Wana=maailma koduelajad ja wiljaseltsid paiguti palju paremine, kui oma päris isamaal, kust neid siia toodud.

Palaw = wõõs seisaw Kesk- ja Lõuna = Ameerika on väga rikas kõiksugu taimedest ja elajatest, aga madalikus on palaw kliima ühtlasi ka niiske ja inimese terwilele väga kahjulik. Iseäranis on Lõuna = Ameerika taimerikas imekspanemise wäärt. Ameerika oma taimede: maisi, kartohwi ja tubaka kõrwal kasvawad Eurooplastest sinna wiidud wilja seltsid (iseäranis: riis, suhtru = pilliroog, kohwipuu, puuwilla põesjas n. n. e.) paremine kui kusa-gil mujal. Päratu suured põlised metsad ja rohvlaaned lautawad endid Orinoko ja Amazooni jõgede ümber laiali, kus wiimsedes rohkestes kõiksugu elaja karjasid (büslid, hobused) ümber uidab. Mäed on rikad hõbedast, kullast, kallist kiwidest n. n. e.

Inimesed.

Kui Columbus Ameerikamaad aastal 1492 ülesleidis, leiti seal üksnes wasekarwa punaka ihukarwaga inimesi, keda Indiaanlasteks hüüti. Sest ajast saani on sinna Eurooplasti väga rohkestes sisseländanud, nõnda et nüüd Eurooplaste arv palju suurem on kui Ameerika päris rahwa arv. Peale selle wendasiwad Eurooplased palju Neegrid orjana sinna, kes nüüd enamiste igal pool wabaks on lastud. Wiimsel ajal hakkas rohkestes Mongoolia seltsi rahwast Põhja = Ameerikasse rändama, nõnda et seal igat seltsi rahwast elab. — Põhja = Ameerikasse rändanud Eurooplased ja nende järeltulijad on enamiste Ewangeeliumi usku; Lõuna = Ameerikas Rooma = Katuliku usku. Lõised rahwad (Indiaanid, Neegrid n. n. e.) on peaaegu kõik alles paganad.

§ 45. Üksikud maad.

a. Põhja = Ameerika.

1) Britannia = Ameerika. Selle päratu suurest maatükist on Kanäda maakond kõige tähtsam. (Linna-d: Montril ja Keebek.)

2) Põhja = Ameerika Ühendatud riigid. Neid on 37 riiki 40 miljoni inimesega. Tähtsamad linnad on siin: Wäshingt'n, Nju-Joorck, Filädelphia, San Franzisko ning tõised.

3) Mehhiko republiik, pealinn Mehhiko.

b. Kesk=Ameerika ja Lääne=India.

Kindla maa peal on viis republiiki: 1) Guate-maala; 2) San Salvador; 3) Honduuras; 4) Nikaraagua ja 5) Kosta-Rika.

Saared mis Karaiibi meres ja Mehhiko lähes seisawad nimetatakse Lääne-Indiaks. Neist on kõige tähtsamad: 1) Suured Antilsed: Kuuba (pealinn Ha-wannah), Hispaania päralt; Jamaica, Britannia päralt; Haiti, Neegrid riikidega; Porto-Riko, Hispaania päralt. 2) Weiksed Antilsed. 3) Bahamaa saared.

§ 46. Lõuna=Ameerika.

Siin on kõige suurem riik Brasiilia keisririik, kus pealinn Rio de Dshaneero. Tõised riigid on republiigid ja neid on 9, nimelt: Wenefueela, Kolum-bia (ehk Nju-Granaada), Ekuador, Peeru, Bolii-wia, Tshiile, Argentiina, Paraguai ja Uruguai.

Eürooplaste päralt on Guajaana. See on Ing-laste, Hollandlaste ja Prantslaste wahel jagatud.

Lõunapoolne ots, kus kliima juba karedam on, ja kuhu Eürooplased endid weel pole pesitanud on Pata-goonia. — Ameerika lõunatipu juures seisawad Tule-maa saared.

§ 47. 5. Austraalia.

160,000 □ = penik., 4 1/2 milj. inim.

See, kõige weiksem ja kõige hiljem tutwaks saanud maailma jagu seisab Suures=oceanis ja langeb kahte

jalku: 1) Kontinent Austraalia ehk Uus-Holland ja 2) Saarestik Austraalia.

Kontinent Austraalia on wähe arusi: põhjas on Karpentaaria laht.

Austraalia on alles wäga wähe tutaw. Miipalju on aga teada, et maa enamiste madal on ja wäga kuiw. Jõgesid on wähe ja needki on weiksed; nimetada oleks ükski Murrei jõgi. — Taimed ja elajate seltside poolest on Austraalia ka waene. Alles Eurooplased, kes sinna elama asunud, on koduloomad ja wiljaseltsid ühes toonud. Suuremad elajad puudusiwad Austraalias enne täitsa. Weisemad loomad on aga oopis isewärki, kui tõistes maailma jagudes, nagu: Känguru, nokk-elajas, mustad lüüged ja muud. Uuemal ajal on Austraalia oma kullarikuse pärast kuulsaks saanud.

Rahwas on Austraalneegrid, kes oma waimuharimise poolest kõige madalama järje peal seisawad, Malaisia seltsi Afuurud, kes juba natuke enam haritud, ja Eurooplased — Kontinent Austraalia on Inglise omandus, kus neil ranna maades mõned asutused on, millest Uus-Lõuna-Wääls Sidnei linna, ja Wiktoria maakond Melbörne linnaga kõige tähtsamad on. Enne saatsiwad Inglisejad omaid kurjategijad Austraaliasse, nüüd on see pruuk mahajäetud.

Saarestik-Austraalia langeb kahte ahelikku: esimene ahelik on kontinendi ligidal, teine eemal.

Esimises on kõige tähtsamad Tasmaania saar, (enne Van Diemeni maa) mida Bass-uulits, ja Uus-Gineea saar, mida Torres-uulits kindlast maast lahutab. Teised suuremad saared on weel: Uus-Britannia, Uus-Kaledoonia ja Uus-Meremaa, mida Kuuk-uulits kahte jalku jautab.

Wälimise aheliku saartest on Mariaani-, Fidji- ja Sõbruse saarestikud kõige tähtsamad. — Gemal Wähja-pöörjoone all seisawad Sänduitshi saared.

